

Analiza UniaEuropejska.org

Nr 1 [13] / 2013

Blaski i cienie inicjatywy obywatelskiej.

Piotr Malec

1. Geneza oraz współczesne oblicze demokracji bezpośredniej

Demokracja jest dziś pojęciem nie mającym ściśle określonego i precyzyjnego ograniczonego znaczenia. Funkcjonuje raczej jako ogólna idea, która zapoczątkowana została w starożytnych Atenach i Rzymie¹. Obywatele Aten uprzywilejowali sobie „czystą demokrację” (ang. pure democracy) czyli tzw. władzę ludu. Rzymianie wybrali republikę, w której to przedstawiciele sprawujący władzę zgodnie z demokratycznym mandatem zawierając kompromisy starali się osiągać cele mając na względzie wspólne dobro publiczne (ang. public thing)². Jednak dokładnie w tej samej epoce historycznej pojawiły się również pierwsze głosy krytyczne pod adresem tego ustroju politycznego. Grecy filozofowie, tacy jak Arystoteles i Polybius twierdzili, że demokracja jest systemem niestabilnym, ponieważ może doprowadzić do tzw. reguły tłumu (ang. mob rule). Obawy Arystotelesa dotyczyły tego, że monarchia może zamienić się w tyranję, natomiast arystokracja w oligarchię³. Według Arystotelesa optymalnym systemem politycznym byłaby politeja, a więc rządy obywateli służące ogólnemu pożytkowi. I to właśnie w poglądach filozoficznych Arystotelesa upatruje się dziś korzeni demokracji bezpośredniej, czyli form rządów, w których wszyscy uprawnieni obywatele uczestniczą w procesie podejmowania decyzji politycznych. Również w starożytnych Atenach wykształciła się instytucja inicjatywy obywatelskiej, czyli w obowiązującym wówczas prawie każdego obywatela do wystąpienia z wnioskiem o zmianę istniejącego już prawa. Współczesne korzenie tej instytucji sięgają końca XVIII wieku, kiedy to we Francji w konstytucji jakobinów z 1793 r., pojawiła się inicjatywa ludowa. Pod koniec XVIII stulecia inicjatywa ludowa zaczęła pojawiać się w Stanach Zjednoczonych, a w XIX w. instytucję tę zaczęto systematycznie wprowadzać do konstytucji kantonów w Szwajcarii⁴. Współcześnie instytucja ta zdaje się przeżywać swoisty renesans. W ciągu ostatnich 20 lat ponad 100 państw wprowadziło jedną z form demokracji bezpośredniej. Wiele problemów związanych było z podstawowymi zasadami organizacji społeczeństwa, takimi jak głosowanie w sprawie nowej konstytucji w Turcji, utworzenie dwóch oddzielnych państw w Sudanie, czy też w przypadku zmiany systemu głosowania do Izby Gmin w Wielkiej Brytanii (w miejsce starego niesprawiedliwego systemu FPTP na alternatywny system głosowania

¹ T. Biernat, A. Siwik (red. nauk.), *Demokracja. Teoria. Idee. Instytucje*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001, s. 11.

² *The perils of extreme democracy*, April 20th 2011, “The Economist”, London.

³ *Origin of the species*, April 20th 2011, “The Economist”, London.

⁴ M. Musiał – Krag, *Referenda w państwach europejskich*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008, s. 86.

AV)⁵. Wydarzenia te potwierdzają obserwowany w ostatnich dziesięcioleciach nowy trend polegający na istotnej modyfikacji i modernizacji demokracji przedstawicielskiej. Przejawia się to coraz to większą możliwością wywierania wpływu na przebieg wydarzeń na scenie politycznej za pomocą narzędzi demokracji bezpośredniej tj. inicjatywy obywatelskiej, referendum oraz plebiscytu. Zmiany te obejmują skupienie większej legitymizacji władzy na bezpośrednich demokratycznych procedurach i praktykach⁶. Przemiany społeczno – gospodarcze dokonujące się w ciągu dwóch ostatnich dekad, napędzane przez dynamiczny rozwój technologii komunikacyjno – informacyjnych sprawiają, że wyborcom znacznie łatwiej jest „hamować” niekorzystne projekty rządzących wykorzystując instytucję referendum, jak i „stymulować” innowacyjne rozwiązania za pomocą instytucji inicjatywy obywatelskiej. Dzięki najnowszym technologiom łączności elektronicznej wszelkie wątpliwości wyborców, nieufność i krytyka decyzji poszczególnych rządów mogą być przeglądane, obserwowane i oceniane przez wszystkich wyborców praktycznie przez całą dobę⁷. Wszystkie te zjawiska bez wątpienia sprzyjają coraz to większej popularności tej formy demokracji. Jedną z najważniejszych cech demokracji bezpośredniej jest osobisty udział członków zbiorowego podmiotu suwerenności w wypełnianiu przez nich różnorodnych funkcji publicznych. Istotą jej jest to, że uprawnieni obywatele mogą bezpośrednio decydować, w drodze głosowania, o ważnych sprawach dotyczących bytu danego państwa czy społeczeństwa. Demokrację bezpośrednią – czyli procedury umożliwiające uprawnionym obywatelom podejmowanie decyzji państwowych – uważa się za najpełniejszą formę demokracji. Wynika to z przekonania, że w ten sposób naród bezpośrednio decyduje o swoim losie. Teoretycy demokracji wierzą, iż rozszerzając partycypację obywatelską, pogłębia się obywatelską świadomość polityczną i moralną. Demokracja bezpośrednia wychowuje więc obywateli, wykształca w nich odpowiedzialność, zdolność do kooperacji społecznej czy samoorganizowania się⁸. Bez względu na to, czy obywatele przyspieszając reformy za pomocą inicjatywy obywatelskiej - lub alternatywnie za pomocą referendum „hamują” je, dzięki tym instytucjom stają się aktywnymi aktorami na scenie politycznej, obok organów państwowych, takich jak rząd i parlament. Demokracja bezpośrednia nie istnieje w izolacji od demokracji pośredniej (przedstawicielskiej), ale współgra z nią i stanowi jej istotny

⁵ Obowiązujący system wyborczy FPTP (ang. *first – past – the – post*) w referendum został jednak utrzymany. Większość obywateli Zjednoczonego Królestwa Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej odrzuciła system AV. (ang. *alternative vote*). Szerzej: *Yes or No?*, Apr 28th 2011, „The Economist”, London.

⁶ *The European Citizens’ Initiative Handbook. Your Guide to the World’s First Transnational Direct Democratic Tool*, Initiative and Referendum Institute Europe, Green European Foundation, Brussels 2010.

⁷ B. Kaufmann, R. Büchi, N. Braun, *Guidebook to Direct Democracy. In Switzerland and Beyond*, Initiative & Referendum Institute Europe, 2010, s.4.

⁸ M. Musiał – Krąg, *Referenda w państwach ... op. cit.*, s. 49.

komponent. Demokracja bezpośrednia tworzy pewną przestrzeń „ochronną” (ang. *umbrella term*) dla wielorakich procesów decyzyjnych, poprzez które obywatele mają możliwość zatwierdzać prawa bezpośrednio – bez delegowania uprawnień na swych przedstawicieli⁹. Współcześnie w ramach demokracji bezpośredniej wyróżnia się jej dwa podstawowe rodzaje: klasyczną demokrację bezpośrednią oraz nowoczesną demokrację bezpośrednią. Klasyczna demokracja bezpośrednia zrodziła się w starożytnych Atenach i była praktykowana w formie demokracji stowarzyszeniowej. Nowoczesna demokracja bezpośrednia odróżnia się od demokracji klasycznej pod wieloma względami; przede wszystkim jest indywidualistyczna, a nie stowarzyszeniowa, racja bytu jednostki opiera się na uniwersalnych prawach, a nie przywilejach. Szczegółową komparastykę tych dwóch modeli demokracji bezpośredniej przedstawiono w tabeli 1. Współcześnie do podstawowych narzędzi demokracji bezpośredniej zalicza się: inicjatywę obywatelską, referendum ludowe oraz plebiscyt. Inicjatywa obywatelska – definiowana jest w literaturze prawniczej jako „uprawnienie określonej liczby członków zbiorowego podmiotu suwerenności (ludu, narodu) do wszczęcia postępowania ustawodawczego”¹⁰. W przypadku inicjatywy obywatelskiej autorzy projektu są jednocześnie inicjatorami tej procedury, co odróżnia tę instytucję od instytucji referendum, gdzie autorem projektu jest zawsze organ przedstawicielski. Trzecia forma demokracji bezpośredniej tj. plebiscyt cechuje się tym, iż autorami i inicjatorami postępowania są zawsze poszczególne organy przedstawicielskie. Jednakże w rzeczywistości politycznej istnieją procedury i praktyki, które bardziej komplikują przedstawioną powyżej klasyfikację. Ogólna Typologia Nowoczesnej Demokracji Bezpośredniej (General Typology of Modern Direct Democracy) wyróżnia aż jedenaście form demokracji bezpośredniej¹¹.

Tabela 1 Demokracja bezpośrednia: ujęcie klasyczne i nowoczesne

Pojęcie	Klasyczna demokracja bezpośrednia	Nowoczesna demokracja bezpośrednia
Model	Demokracja stowarzyszeniowa	Demokracja indywidualistyczna. Instytucje referendum i inicjatywa obywatelska jako uzupełnienie demokracji przedstawicielskiej
Koncepcja	Arystokracja, monarchia	Demokracja przedstawicielska
Kultura polityczna, prawa obywatelskie	Świadomość grupowa; demokracja, suwerenność ludu, wolność, równość dla „nas” jako członków szczególnie uprzywilejowanej zbiorowości, historyczne uzasadnienie dla zbiorowego partykularyzmu	Indywidualizm; demokracja, suwerenność ludu, wolność, równość dla „wszystkich” niezbywalne prawa człowieka, indywidualne prawa człowieka na bazie prawa naturalnego

⁹ Ibidem, s. 52.

¹⁰ Ibidem, s. 85.

¹¹ Przytoczone za: *The European ... op. cit.*, s. 32-35.

Racja bytu	Demokracja jako historyczny przywilej dla pewnych grup społecznych	Demokracja jako naturalne prawo
Wolność	Kolektywna/wspólnotowa/stowarzyszeniowa wolność	Indywidualistyczna wolność
Równość	Równość między członkami danej zbiorowości	Równość wszystkich ludzi
Równość polityczna	Najważniejsze rządowe, administracyjne i sądowe stanowiska obsadzone są przez członków „wybitnych rodzin”, którzy ewidentnie odróżniają się „przeciętnego obywatela” (ang. <i>common man</i>) pod względem ekonomicznym, społecznym, kulturowym – ale nie prawnym.	Formalna równość związana jednak nierównością występującą w praktyce życia publicznego.

Źródło: B. Kaufmann, R. Büchi, N. Braun, *Guidebook to Direct Democracy. In Switzerland and Beyond*, Initiative & Referendum Institute Europe, 2010, s. 120 – 121.

Wszystkie formy demokracji bezpośredniej zostały zaprezentowane w tabeli 2, w pierwszej kolumnie. Następne kolumny wskazują na autora wniosku poddanego pod głosowanie, inicjatora procedury oraz ostatecznego decydenta. Ostatnia kolumna informuje nas o rodzaju procedury. **Inicjatywa obywatelska [PCI]** zezwala określonej liczbie obywateli uwzględnić ich wnioski w programie politycznym. Wniosek może dotyczyć np. zmiany konstytucji, przyjęcia nowej ustawy lub uchylecia już istniejącej. Procedura zainicjowana jest przez określoną liczbę obywateli uprawnionych do głosowania. Procedura ta pozwala obywatelom wprowadzać w życie innowacyjne projekty pozwalające na reformy zgodne z ich osobistymi preferencjami. W praktyce procedura ta jest metodą synchronizacji punktu widzenia decydentów politycznych z punktem widzenia wyborców. **Konstruktywna inicjatywa obywatelska [PCI+]** pozwala organowi przedstawicielskiemu sformułować alternatywny projekt aktu prawnego.

Tabela 2 Typologia nowoczesnej demokracji bezpośredniej

Forma procedury	Autor projektu	Inicjator procedury	Decydent	Typ demokracji bezpośredniej
PCI	grupa uprawnionych obywateli	ta sama grupa	cały elektorat	Inicjatywa obywatelska
PCI+	grupa uprawnionych obywateli	ta sama grupa	cały elektorat	
PAI	grupa uprawnionych obywateli	ta sama grupa	organ przedstawicielski	
AMI	mniejszościowy organ przedstawicielski	ten sam organ przedstawicielski	cały elektorat	
PCR	organ przedstawicielski	grupa uprawnionych obywateli	cały elektorat	Referendum
PCR+	organ przedstawicielski	grupa uprawnionych obywateli	cały elektorat	
PPR	organ przedstawicielski	grupa uprawnionych obywateli	inni organ przedstawicielski	

LOR	organ przedstawicielski	z mocy prawa	cały elektorat	Plebiscyt
AMR	organ przedstawicielski	mniejszościowy organ przedstawicielski	cały elektorat	
ATP	organ przedstawicielski	ten sam organ przedstawicielski	cały elektorat	
AVP	organ przedstawicielski	inny organ przedstawicielski	cały elektorat	

Źródło: *The European Citizens' Initiative Handbook. Your Guide to the World's First Transnational Direct Democratic Tool*, Initiative and Referendum Institute Europe, Green European Foundation, Brussels 2010.

Następnie oba wnioski poddawane są pod głosowanie. Forma ta sprzyja eliminowaniu rozwiązań radykalnych i bardzo kontrowersyjnych, ponieważ wyborcy mogą dokonywać wyboru. **Inicjatywa programowa [PAI]** jest prawem określonej liczby obywateli uprawnionych do głosowania do tego, aby przedstawić projekt ustawodawczy określonemu organowi przedstawicielskiemu. W tym przypadku ostatecznym decydem nie jest cały elektorat lecz tylko i wyłącznie dany organ, który będzie decydował co się ostatecznie stanie z tym projektem. **Inicjatywa mniejszościowa [AMI]** pozwala organowi mniejszościowemu (np. 1/3 liczbie Parlamentu) na umieszczenie w swym programie politycznym projektu, który będzie poddany pod głosowanie obywateli. W przypadku instytucji referendum uruchomienie danego projektu dokonuje się z inicjatywy obywateli (tzw. referendum ludowe), z mocy prawa (tzw. referendum obligatoryjne), bądź też przez mniejszościowy organ przedstawicielski (tzw. referendum organu mniejszościowego). Warto pamiętać, że popularne procedury głosowania, które są inicjowane i sterowane wyłącznie przez władze przedstawicielskie, nie są klasyfikowane jako referendum tylko jako plebiscyt. Bardzo często instytucja referendum wykorzystywana jest przez państwa europejskie w kontekście podejmowanych przez nie decyzji o strategicznym znaczeniu. Przykładem tego mogą być referenda dotyczące np. akcesji do Unii Europejskiej, pogłębiania integracji europejskiej czy też ratyfikacji traktatów europejskich. Doświadczenia państw europejskich w tym zakresie przedstawiono w tabeli 3. Według przytoczonej typologii wyróżnia się pięć podstawowych form referendum. **Referendum ludowe [PCR]** pozwala określonej grupie obywateli, np. poddać pod referendum całego elektoratu czy dana ustawa powinna być uchwalona czy też nie. Procedura ta pozwala podejmować inicjatywy korygujące odnośnie decyzji podjętych przez organy przedstawicielskie. Zważywszy na fakt, iż inicjatywa obywatelska działa jako swoisty „pedał gazu” w przedmiocie nowych projektów prawnych, procedura ta pozwala obywatelom na naciśnięcie „pedału hamulca” odnośnie projektów przyjmowanych przez organy przedstawicielskie. Często określa się ten typ referendum jako obywatelskie veto. **Konstruktywne referendum [PCR+]** łączy powszechne referendum w sprawie decyzji podjętych przez organy przedstawicielskie z referendum umożliwiającym określonej grupie

obywateli przedstawienie alternatywnej propozycji. Jeżeli oba wnioski zostaną przyjęte, ostateczną decyzję co do końcowego rozwiązania pozostawia się całemu elektoratowi. **Wniosek o referendum [PPR]** zezwala określonej grupie obywateli poddać pod referendum projekt organu przedstawicielskiego (np. projekt rządowy). Najczęściej organem, który podejmuje ostateczne decyzje w tym przypadku jest krajowy parlament. **Obligatoryjne referendum [LOR]** uruchamiane jest automatycznie z mocy prawa (np. konstytucji), w przypadku gdy wprowadzenie zmian wymaga ustosunkowania się wszystkich obywateli w danej kwestii. **Referendum mniejszościowe [AMR]** charakteryzuje to, że mniejszościowy organ przedstawicielski ma prawo przedstawić wyborcom projekt, który albo zostanie przyjęty lub odrzucony. Pozwala to np. mniejszości parlamentarnej „hamować” niektóre poczynania większości parlamentarnej sprawującej władzę. Trzecim rodzajem demokracji bezpośredniej jest plebiscyt, który przybiera postać konsultacji publicznych, ale kontrolowanych „odgórnie”. To organy sprawujące władzę (np. Prezydent, Rada Ministrów, Parlament) decydują kiedy i na jaki temat wyborcy będą się wypowiadać. Plebiscyty stanowią istotną moc w rękach poszczególnych władz w stosunku do obywateli, ponieważ często pozwalają uniknąć odpowiedzialności w kontrowersyjnych tematach publicznych. Według przedstawionej typologii wyróżnia się dwa podstawowe rodzaje plebiscytów: plebiscyt oraz veto plebiscyt.

Tabela 3 Instytucja referendum w państwach europejskich

Lp.	Kraj	Data głosowania	Zagadnienie	Liczba głosów na „tak” (w%)	Frekwencja (w %)
1	Francja	23.04.1972	Rozszerzenie	68,3	60,3
2	Irlandia	10.05.1972	Akcesja do WE	83,1	70,9
3	Norwegia	26.09.1972	Akcesja do WE	46,5	79,2
4	Dania	02.10.1972	Akcesja do WE	63,9	90,4
5	Szwajcaria	03.12.1972	Akcesja do EFTA	72,5	52
6	Wielka Brytania	05.06.1975	Pozostanie w WE	67,23	64,03
7	Dania	27.02.1986	Wspólny rynek	56,24	75,39
8	Irlandia	26.05.1987	Wspólny rynek	69,92	44,09
9	Dania	02.06.1992	Traktat z Maastricht	47,93	83,1
10	Irlandia	18.06.1992	Traktat z Maastricht	68,7	57,31
11	Francja	20.09.1992	Traktat z Maastricht	51,05	69,69
12	Szwajcaria	06.12.1992	Akcesja do EOG	49,7	78
13	Liechtenstein	12.12.1992	Akcesja do EOG	55,81	87
14	Dania	18.05.1993	Traktat z Maastricht	56,77	85,5
15	Austria	12.06.1994	Akcesja do UE	66,58	82,35
16	Finlandia	16.10.1994	Akcesja do UE	56,88	70,4
17	Szwecja	13.11.1994	Akcesja do UE	52,74	83,32
19	Norwegia	28.11.1994	Akcesja do UE	47,8	89

20	Irlandia	22.05.1998	Traktat amsterdamski	61,74	56,26
21	Dania	28.05.1998	Traktat amsterdamski	55,1	76,24
22	Dania	28.09.2000	Akcesja do strefy euro	46,87	87,2
23	Irlandia	07.06.2001	Traktat nicejski	46,13	34,79
24	Irlandia	19.10.2002	Traktat nicejski	62,89	48,45
25	Węgry	12.04.2003	Akcesja do UE	83,8	45,6
26	Słowacja	17.05.2003	Akcesja do UE	92,5	52,2
27	Polska	06.06.2003	Akcesja do UE	77,3	58,9
28	Czechy	14.06.2003	Akcesja do UE	77,3	55,2
29	Szwecja	14.09.2003	Akcesja do strefy euro	42	82,6
30	Francja	29.05.2005	Traktat konstytucyjny	45,3	69,4
31	Holandia	01.06.2005	Traktat konstytucyjny	38,4	62
32	Szwajcaria	05.06.2005	Strefa Schengen	54,6	56,7
35	Irlandia	12.06.2008	Traktat lizboński	46,6	45
36	Irlandia	02.10.2009	Traktat lizboński	67,1	58

Źródło: Initiative and Referendum Institute Europe, Green European Foundation, *The European Citizens' Initiative Handbook. Your Guide to the World's First Transnational Direct Democratic Tool*, Brussels 2010, s. 53-54.

W przypadku **plebiscytu kontrolowanego przez organy sprawujące władzę [ATP]**, zarówno autorstwo jak i inicjatywa wyborcza leży w gestii tegoż organu. Natomiast w przypadku **veto plebiscytu [AVP]** różnica polega na tym, iż kto inny jest autorem projektu, a kto inny inicjatorem procedury. Np. parlament danego kraju bądź prezydent mogą sprzeciwić się propozycji rządu i skierować ją do głosowania powszechnego, stąd nazwa veto plebiscyt. Warto jednak pamiętać, że istnieją również mocne argumenty przemawiające na rzecz wyższości demokracji przedstawicielskiej nad demokracją bezpośrednią. Niekoniecznie większy wpływ obywateli na proces stanowionego prawa przekłada się na zwiększenie poziomu demokracji. Władza w rękach zwykłych obywateli też ma swoje wady. Jednym z argumentów przeciw demokracji bezpośredniej jest złożoność spraw będących przedmiotem debat parlamentów, co wymaga często całkowitego poświęcenia się, a więc zawodowego zajmowania się polityką. Ten warunek jest całkowicie niemożliwy do spełnienia przez zwykłego obywatela. Drugim argumentem jest sam charakter głosowania, który wymuszając odpowiedzi w kategorii „tak – nie”, nie pozostawia wiele miejsca na kompromis, poszukiwanie konsensusu, co jest tak charakterystyczne dla sprawności i trwałości rządów demokratycznych¹².

¹² M. Grabowska, T. Szawiel, *Budowanie demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 89.

2. Zasady demokratyczne Unii Europejskiej

Wejście w życie TfUE miało głównie na celu zwiększenie demokratyzacji Unii Europejskiej, przybliżenie jej do obywateli europejskich, uproszczenie unijnego systemu decyzyjnego oraz wzmocnienie pozycji Unii Europejskiej na arenie międzynarodowej. Zgodnie z brzmieniem art. 10.1 TUE podstawą funkcjonowania Unii Europejskiej jest demokracja przedstawicielska. Ten rodzaj systemu politycznego zalicza się do najważniejszych wspólnych wartości wszystkich państw członkowskich. Potwierdzeniem tego jest art. 2 TUE, w którym stwierdza się, że:

„Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, **demokracji**, równości, państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości. Wartości te są wspólne Państwom Członkowskim w społeczeństwie opartym na pluralizmie, niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn”.

Zapis ten jest jednocześnie politycznym kryterium kopenhaskim, które musi spełnić każde państwo aspirujące do członkostwa w Unii Europejskiej. Stabilny system demokracji parlamentarnej, rządy prawa respektujące niezbywalne prawo każdego obywatela do własności, poszanowanie praw człowieka oraz grup społecznych należących do mniejszości stanowią fundamentalne wartości współczesnej Unii Europejskiej. Troska o respektowanie tych nadrzędnych wartości jest częścią mandatu Komisji Europejskiej, która to zobligowana jest do zapewnienia spójności i przejrzystości działań Unii Europejskiej poprzez prowadzenie regularnego, otwartego i przejrzystego dialogu ze stowarzyszeniami przedstawicielskimi i społeczeństwem obywatelskim. Zadanie to jest dziś szczególnie ważne ze względu na światowy kryzys finansowy i gospodarczy, który to w znaczącym stopniu podważył wiarygodność państw wysokorozwiniętych w ich dalszych wysiłkach służących promowaniu wartości demokratycznych w krajach rozwijających się. Konsekwencją tego stanu rzeczy jest obserwowany wzrost atrakcyjności autorytarnego modelu chińskiego wśród wielu gospodarek wschodzących¹³. Opierając się na wynikach sondaży Instytutu Gallupa można zauważyć, że od początku kryzysu w 2008 roku odnotowuje się spadek zaufania do demokratycznie wyłonionych rządów w wielu krajach Unii Europejskiej. Tendencje te są najbardziej widoczne w państwach zachodniej Europy, gdzie panuje powszechne przekonanie o rosnącym politycznym ekstremizmie, czego konsekwencją jest rosnące niezadowolenie społeczne. W przypadku państw Unii Europejskiej wyniki badań Instytutu Gallupa znajdują odzwierciedlenie w wynikach badań Eurobarometru. Zaufanie do krajowych instytucji

¹³*Democracy Index*, Economist Intelligence Unit, London 2011, s.

państwowych – od wielu lat bardzo niskie – od rozpoczęcia kryzysu finansowego uległo dalszemu osłabieniu. Mniej niż jedna piąta obywateli państw starej unii (UE – 15) wyraża swe zaufanie do partii politycznych, tylko jedna trzecia ma zaufanie do rządu i krajowego parlamentu. Jeszcze gorzej sytuacja przedstawia się w nowych państwach członkowskich¹⁴. W regionie tym mniej niż 10 proc. społeczeństwa ufa partiom politycznym; mniej niż jedna piąta daje wiarę w uczciwość rządów i parlamentów krajowych. W państwach tych odnotowano również znaczący spadek akceptacji obowiązującego systemu politycznego z 40 proc. w 2007 r. do 33 proc. w 2009 r. Powyższe dane przedstawia tabela 4. Kryzys gospodarczy może przyczynić się również do obniżenia znaczenia demokratycznego ustroju w rozwoju państw europejskich. Zjawiska takie obserwuje się zwykle z pewnym opóźnieniem, poprzez zwiększenie niepokoju społecznego. Zresztą w niektórych państwach członkowskich procesy takowe już zachodzą. Przypadki takie przybierają formę gwałtownych starć między rządem i demonstrantami w odpowiedzi na kryzys i działania oszczędnościowe mające na celu poprawę wyników budżetowych.

¹⁴ W badaniu uwzględniono 10 nowych państw członkowskich, czyli Bułgarię, Czechy, Estonię, Litwę, Łotwę, Polskę, Rumunię, Słowację, Słowenię oraz Węgry, jak i również kraje aspirujące do członkostwa tj. Chorwację i Macedonię.

Tabela 4 Zaufanie państw Unii Europejskiej do krajowych instytucji publicznych

Kraj UE	Zaufanie do partii politycznych		Zaufanie do rządu		Zaufanie do parlamentu		Zadowolenie z demokracji	
	2007	2009	2007	2009	2007	2009	2007	2009
UE 27	18	16	34	29	35	30	58	53
UE 15	21	18	38	31	40	35	59	58
Austria	30	36	53	54	54	55	80	76
Belgia	29	21	43	36	49	38	66	62
Dania	40	50	57	57	74	74	94	91
Finlandia	26	25	58	48	68	53	77	69
Francja	17	9	42	22	40	28	65	51
Niemcy	18	20	40	40	41	45	66	68
Grecja	21	19	46	44	52	47	63	49
Irlandia	22	13	32	15	33	19	69	56
Włochy	16	17	23	26	26	27	40	44
Luksemburg	30	41	65	68	56	59	73	90
Holandia	35	37	49	49	54	52	80	72
Portugalia	15	21	36	32	34	41	36	40
Hiszpania	32	18	49	29	47	29	77	58
Szwecja	25	32	41	55	57	63	80	81
Wielka Brytania	15	9	30	19	34	19	62	58
Bułgaria	7	12	16	44	11	27	26	21
Czechy	11	12	21	37	16	15	51	48
Estonia	22	17	62	47	46	38	53	41
Węgry	8	9	21	14	21	15	24	23
Łotwa	7	2	19	9	16	6	43	21
Litwa	7	5	24	15	13	7	24	18
Polska	8	7	17	16	10	11	48	44
Rumunia	11	11	21	17	18	17	36	18
Słowacja	13	18	40	36	37	35	35	40
Słowenia	13	9	32	29	31	19	48	37

Źródło: *Democracy Index 2010*, Economist Intelligence Unit, London 2011.

3. Obywatelstwo Unii Europejskiej

Obywatelstwo Unii i związane z nim prawa są jednym z najważniejszych filarów Unii Europejskiej. Obywatelstwo to ustanowione zostało na mocy traktatu z Maastricht. Bezpośrednim potwierdzeniem tego faktu jest artykuł 20.1 TFUE, który głosi, że: „*Ustanawia się obywatelstwo Unii*”. Jedynym warunkiem koniecznym do nabycia obywatelstwa unijnego jest posiadanie obywatelstwa jednego z państw członkowskich. Na mocy tego artykułu obywatele państw członkowskich mają m.in. prawo do:

- swobodnego przemieszczania się i przebywania na terytorium innych państw członkowskich (art. 20.1.a TFUE),
- głosowania i kandydowania do Parlamentu Europejskiego (art. 20.1.b TFUE),
- udziału w wyborach lokalnych w państwach członkowskich, w których mają miejsce zamieszkania, na takich samych warunkach jak obywatele tego państwa (art. 20.1.b TFUE),
- korzystania z ochrony dyplomatycznej i konsularnej na terytorium państw trzecich, z przedstawicielstw innych państw członkowskich na takich samych warunkach jak obywatele tych państw (art. 20.1.c TFUE),
- kierowania petycji do Parlamentu Europejskiego (art. 20.1.d TFUE),
- złożenia odwołania na ręce Europejskiego Rzecznika Praw Obywatelskich (art. 20.1.d TFUE),
- zwracania się do instytucji i organów doradczych Unii Europejskiej jednym z języków traktatów oraz otrzymywania odpowiedzi w tym samym języku (art. 20.1.d TFUE).

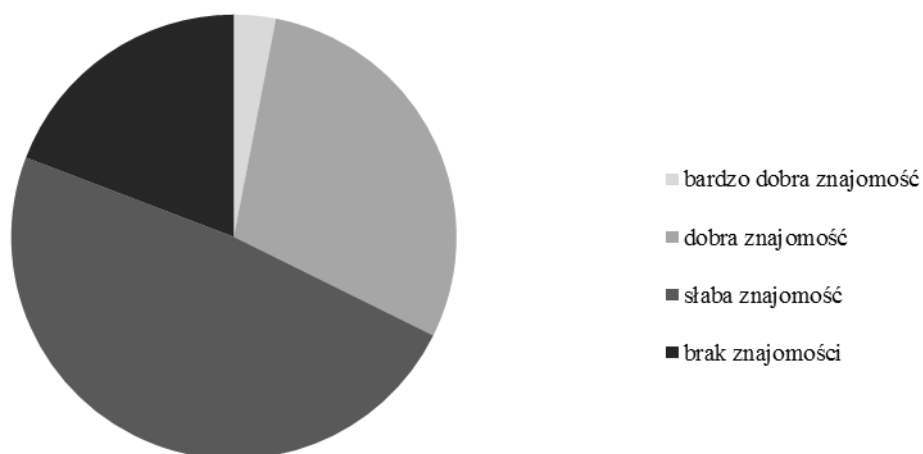
Dzięki obywatelstwu Unii Europejskiej – które nie zastępuje obywatelstwa krajowego, lecz jest jego uzupełnieniem – obywatele posiadają dostęp do szerokiego wachlarza praw we wszystkich państwach członkowskich, w tym praw konsumenckich, jak np. prawo dostępu do towarów i usług w innych państwach członkowskich, oraz praw obywatelskich, takich jak prawo dostępu do edukacji, uznania kwalifikacji zawodowych, dostępu do opieki zdrowotnej oraz nabywania lub zachowywania prawa do zabezpieczenia społecznego. Ponadto traktaty nadają obywatelom państw członkowskich prawo do uczestniczenia w życiu demokratycznym Unii Europejskiej oraz gwarantują im, że decyzje podejmowane przez instytucje unijne podejmowane są w sposób jak najbardziej otwarty i zbliżony do obywatela. Waga i znacznie praw obywatelskich zostało znacząco podkreślone poprzez włączenie Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej do systemu prawa pierwotnego, co dokonało się z chwilą

wejścia w życie traktatu lizbońskiego. Jednakże najnowsze wyniki badań opinii publicznej wskazują na to, iż pomimo, że odnotowuje się wzrost liczby obywateli europejskich mieszkających w innym państwie członkowskim (z 11,9 mln w 2009 r. do 12,3 mln w 2010 r.), wciąż zbyt wiele osób nie uważa się za wystarczająco dobrze poinformowanych o przysługujących im prawach. Tylko 43 proc. mieszkańców zna znaczenie pojęcia „obywatel Unii Europejskiej”, a prawie połowa obywateli europejskich (48 proc.) uważa, że jest „niezbyt dobrze poinformowana” o przysługujących im prawach. Wyniki badań Eurobarometru przedstawiono na rys. 1 oraz rys. 2.

Rys. 1 Znajomość terminu "obywatel Unii Europejskiej" (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurobarometer (2010), *European Union Citizenship*, Brussels.

Rys. 2 Znajomość praw przysługujących obywatelom Unii Europejskiej (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Eurobarometer (2010), *European Union Citizenship*, Brussels.

Od wielu lat za główny problem w funkcjonowaniu Unii uznaje się występowanie zjawiska tzw. deficytu demokracji oraz braku europejskiej opinii publicznej – demosu. Problem

deficytu demokracji utożsamiany jest najczęściej z „oddaleniem się” zwykłego obywatela Europy od unijnych instytucji¹⁵.

Potwierdzeniem tego może być bardzo niska frekwencja w wyborach do Parlamentu Europejskiego zauważalna w ostatnich latach [patrz: rys. 3]. Francuski filozof i socjolog R. Aron pisał, że „nie istnieje takie zwierzę, jak obywatel europejski”. Deficyt demokracji jest traktowany jako przyczyna niewydolności lub przynajmniej nie dość efektywnego funkcjonowania organizacyjnej struktury Unii Europejskiej. Zlikwidowanie deficytu demokracji jest traktowane jako warunek rozwoju Unii Europejskiej i nadania jej takiego kształtu, który będzie uzasadniał jej szerszą społeczną akceptację¹⁶. Wychodząc naprzeciw tym wyzwaniom Komisja Europejska proponuje, aby rok 2013 ogłosić Europejskim Rokiem Obywateli.

4. Europejska inicjatywa obywatelska

traktat lizboński wzmacnia obywatelstwo Unii i dalej usprawnia demokratyczne funkcjonowanie Unii, stanowiąc między innymi, że każdy obywatel będzie mieć prawo do uczestnictwa w życiu demokratycznym Unii za pośrednictwem europejskiej inicjatywy obywatelskiej¹⁷.

Celem traktatu z Lizbony, podpisanego w dn. 13 grudnia 2007 r., zmieniającego Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, było przede wszystkim wzmocnienie demokratycznej struktury Unii Europejskiej. Jedną z najważniejszych „innowacji” traktatu lizbońskiego jest wprowadzenie nowego mechanizmu demokratycznego – europejskiej inicjatywy obywatelskiej¹⁸. To nowe narzędzie umożliwiające obywatelom bardziej bezpośrednio wyrażenie swojej opinii o Unii Europejskiej zostało wprowadzone na mocy art. 11.4 TUE. Traktat stanowi, że:

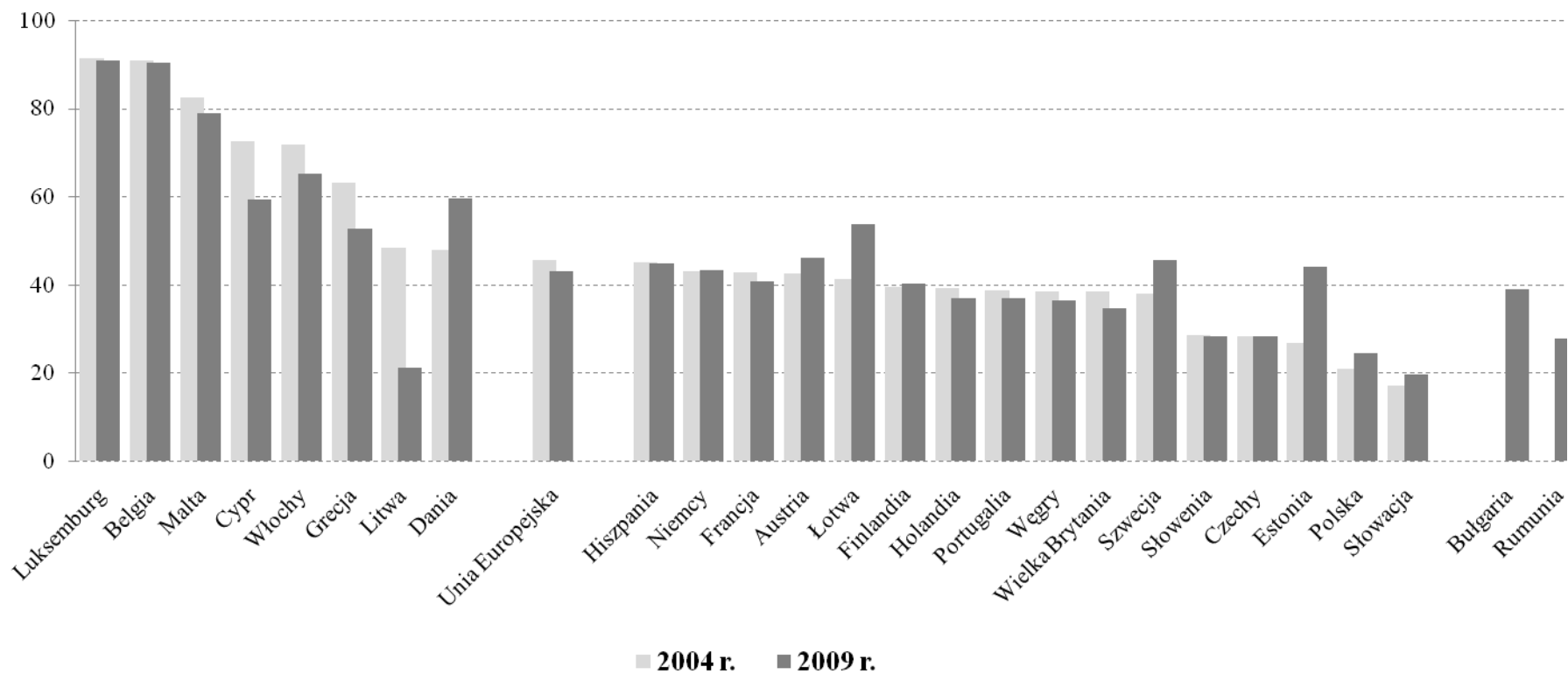
„obywatele Unii w liczbie nie mniejszej niż milion, mający obywatelstwo znacznej liczby Państw Członkowskich, mogą podjąć inicjatywę zwrócenia się do Komisji Europejskiej o przedłożenie, w ramach jej uprawnień, odpowiedniego wniosku w sprawach, w odniesieniu do których, zdaniem obywateli, stosowanie traktatów wymaga aktu prawnego Unii”

¹⁵ Ibidem, s. 37.

¹⁶ *Demokracja ... op. cit.*, s. 33.

¹⁷ *Rozporządzenie Rady UE i Parlamentu Europejskiego w sprawie inicjatywy obywatelskiej nr 211/2011 z dn. 16.02. 2011*, Dz. Urz. UE, L 65/1.

¹⁸ *Zielona Księga w sprawie Europejskiej Inicjatywy Obywatelskiej*, Komisja Europejska, Bruksela 2011.

Rys. 3 Frekwencja w wyborach bezpośrednich do Parlamentu Europejskiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Statistisches Bundesamt, (2010), *Statistisches Jahrbuch 2010*, Wiesbaden.

Ustanowione w traktacie lizbońskim prawo inicjatywy obywatelskiej daje Europejczykom bezpośredni wpływ na prawo unijne. Po pierwsze, jest osadzone w pośrednim systemie podejmowania decyzji (przez Parlament Europejski i Radę), po drugie, tworzy bezpośredni związek pomiędzy obywatelami a instytucjami europejskimi; i po trzecie, po raz pierwszy umożliwia tworzenie międzynarodowych projektów politycznych¹. Ten istotny przepis prawa unijnego pozwala obywatelom na inicjatywę w sprawach, w których traktat lizboński odsyła do kompetencji instytucji UE. Dotyczy to m.in. zmiany przepisów o zatrudnieniu za granicą oraz wzajemnego uznawania dyplomów i certyfikatów. Ponadto, inicjatywa może ułatwić usunięcie istniejących przeszkód na drodze do transgranicznej działalności przedsiębiorstw lub harmonizacji przepisów ochrony środowiska. Oczekuje się, że prawo do inicjatywy obywatelskiej może stanowić narzędzie spajające europejską opinię publiczną, ponieważ instytucje będą musiały bardziej wsłuchiwać się w głos obywateli². W przyjętym rozporządzeniu Rady oraz Parlamentu Europejskiego zostały określone szczegółowe kryteria dla europejskiej inicjatywy obywatelskiej³:

- minimalny próg państw UE został określony na poziomie jednej czwartej państw członkowskich; podpisy mogą być inicjowane przez obywateli z "co najmniej siedmiu państw członkowskich",
- aby zarejestrować inicjatywę w Komisji Europejskiej należy zebrać milion podpisów wsparcia w ciągu 12 miesięcy,
- liczby minimalne powinny być degresywnie proporcjonalne; minimalna liczba podpisów wymagana w każdym z państw członkowskich powinna odpowiadać liczbie posłów do Parlamentu Europejskiego wybranych w każdym z państw członkowskich, pomnożonej przez 750 (liczba podpisów z poszczególnych państw członkowskich waha się od 3.750 do 74.250),
- minimalny wiek, to taki, który upoważnia obywateli do głosowania w wyborach do Parlamentu Europejskiego,
- proponowana inicjatywa obywatelska nie może wykraczać w sposób oczywisty poza kompetencje Komisji w zakresie przedkładania wniosku dotyczącego unijnego aktu prawnego w celu wprowadzenia w życie traktatów,

¹ *The European ...* op. cit., s. 22.

² *Zielona Księga ...* op. cit.

³ *Rozporządzenie Rady UE ...* op. cit.

- proponowana inicjatywa obywatelska nie może być nadużyciem, nie może być niepoważna lub dokuczliwa, a przede wszystkim nie może być sprzeczna z wartościami Unii określonymi w art. 2 TFUE.

Zgodnie z rozporządzenie Rady i Parlamentu Europejskiego od 1 kwietnia 2012 r. obywatele europejscy nabyli prawo złożenia petycji w sprawie nowych projektów aktów prawnych w Komisji Europejskiej.

5. Inicjatywa szwajcarska

Jedną z najważniejszych zasad ustroju politycznego Szwajcarii jest zasada demokracji bezpośredniej. Instytucje demokracji bezpośredniej w tym kraju nadają szczególny charakter stosunkom politycznym i stanowią pewną filozoficzną treść ustroju państwa⁴. Obecnie żadne inne państwo na świecie nie ma tak głęboko zakorzenionych i ukształtowanych procedur demokracji bezpośredniej jak Szwajcaria. „The Economist” wskazuje jednoznacznie na Szwajcarię jako wzór sprawnie funkcjonującego modelu mieszanej demokracji bezpośredniej i przedstawicielskiej⁵. Szwajcaria jest państwem federalnym, który wyłonił się z wcześniej konfederacji odrębnych, niezależnych państw - kantonów. Szwajcaria jest konfederacją demokratyczną i parlamentarną. Tworzą je republiki będące kantonami konfederacji, posiadające charakter organizmów państwowych. Szwajcarski system polityczny potwierdza ten fakt poprzez wysoki stopień autonomii kantonów i poprzez angażowanie ich głęboko we wszystkich etapach podejmowania decyzji politycznych. Potwierdzeniem tego jest art. 3 Konstytucji Federalnej Konfederacji Szwajcarii, w którym stwierdza się, że „kantony są suwerenne”. Źródłem inspiracji dla rozwoju szwajcarskiej demokracji bezpośredniej były doświadczenia i idee realizowane w Stanach Zjednoczonych oraz we Francji w okresie Wielkiej Rewolucji. Ze względu na to, że w kantonach szwajcarskich były silnie zakorzenione tradycje republikańskie, koncepcja ta trafiła na odpowiedni grunt. Demokracja bezpośrednia wywarła głęboki wpływ na charakter i historię Szwajcarii, bowiem nic nie łączy bardziej społeczeństw niż świadomość podstawowych praw do bezpośredniego uczestniczenia w życiu publicznym. Coraz większe zyskuje uznanie teza, iż zmiany konstytucyjne, które nie zostały wyraźnie zatwierdzone przez obywateli są po prostu niedemokratyczne⁶. Szwajcaria jest krajem w którym aktywne i bezpośrednie uczestnictwo w

⁴ A. Pułło, *Ustroje państw współczesnych*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2006, s. 213.

⁵ *Vox populi or hoi polloi?*, „The Economist”, Apr 20th 2011, London.

⁶ B. Kaufmann, R. Büchi, N. Braun, *Guidebook to Direct Democracy ... op. cit.*, s. 36.

kształtowaniu polityk publicznych wynika z zawieranych kompromisów pomiędzy establishmentem politycznym i wyborcami poprzez takie instytucje jak: inicjatywa obywatelska oraz referendum. Instrumenty te dostępne są dla szwajcarskich wyborców na szczeblu federalnym (krajowym), kantonalnym (regionalnym) i gminnym (lokalnym)⁷. Inicjatywa ludowa pojawiła się na szczebli kantonalnym w 1845 r., a na poziomie federalnym już w konstytucji 1848 r., ale tylko w odniesieniu do całkowitej zmiany konstytucji. Od 1981 r. inicjatywę można było wykorzystywać także w celu dokonania zmian częściowych konstytucji. Do dzisiaj inicjatywa ludowa na szczeblu federalnym ograniczona jest tylko do materii konstytucyjnej, ale na poziomie lokalnym wykorzystywana jest też w odniesieniu do ustaw kantonalnych. W Szwajcarii inicjatywa może dotyczyć zarówno rozwiązań szczegółowych, jak i problemów natury ogólnej. W sytuacji gdy taka inicjatywa się pojawi, jest ona poddawana pod dyskusję na forum Rady Federalnej oraz Zgromadzenia Federalnego, który ustosunkowuje się formalnie do proponowanych rozwiązań. Mogą być wówczas zgłoszone inne propozycje i może nastąpić ich uszczegółowienie. Następnie wszystkie inicjatywy są poddawane pod osąd społeczeństwa i poszczególnych kantonów⁸. Inicjatywa zyskuje akceptację wtedy, gdy opowie się za nią większość społeczeństwa i większość kantonów. Zgodnie ze szwajcarską konstytucją 100 tys. obywateli uprawnionych do głosowania może zaproponować całkowitą zmianę Konstytucji Federalnej⁹. Żądanie to przedstawiane jest całemu społeczeństwu pod głosowanie. Taka sama liczba obywateli może zażądać częściowej zmiany Konstytucji Federalnej. Konstytucja Szwajcarii wyróżnia instytucje referendum obligatoryjnego oraz fakultatywnego. W pierwszym przypadku referendum ogólnonarodowe musi się odbyć w przypadku propozycji zmiany Konstytucji Federalnej oraz w przypadku przystąpienia do organizacji międzynarodowych. W przypadku referendum fakultatywnego, na żądanie 50 tys. uprawnionych do głosowania lub ośmiu kantonów przedstawia się wyborcom pod głosowanie ustawy federalne oraz umowy międzynarodowe. Obywatele Szwajcarii mogą przedstawić projekt nowego aktu prawnego, ale ustawodawcy przysługuje prawo do zaproponowania projektu alternatywnego, odnoszącego się wprost do obszaru legislacyjnego objętego inicjatywą¹⁰. Na długo przed głosowaniem, opinia publiczna ma możliwość zapoznania się obydwoma projektami. Dzięki tej instytucji wyborcy mogą przeanalizować dwa różne warianty służące rozwiązaniu tego samego problemu. To sprzyja zdrowym procesom negocjacyjnym i pozostawia niewiele

⁷ Ibidem, s. 27.

⁸ M. Musiał – Krag, *Referenda w państwach ...* op. cit., s. 86.

⁹ Ibidem.

¹⁰ *Origin...* op.cit.

miejsca dla ekstremalnych rozwiązań. Od 1848 r. do 2000 r., czyli do czasu wejścia w życie nowej konstytucji, Szwajcarzy wypowiedali się w aż 1813 sprawach, korzystając z instytucji referendum lub inicjatywy obywatelskiej. Przeciętnie głosują 3 – 4 razy w roku w 7 – 14 sprawach¹¹. Pierwsza inicjatywa została poddana pod głosowanie w 1893 roku i wzywała do wprowadzenia zakazu stosowania żydowskich metod uboju zwierząt bez ich wcześniejszego ogłaszania. Propozycja została przyjęta, wbrew opinii parlamentu. Inicjatywy jakie niedawno odbyły się w Szwajcarii odnosiły się do takich spraw jak zmniejszenie wydatków na wojsko (odrzucony) czy też ograniczenie liczby imigrantów (odrzucony)¹². W tabeli 5 przedstawiono trzy najważniejsze obszary tematyczne inicjatyw obywatelskich podejmowanych w Szwajcarii w ostatnich dekadach. Jedynie połowa wszystkich wniosków jest akceptowana przez szwajcarskie społeczeństwo w referendum, statystyka w przypadku inicjatyw jest jeszcze niższa wynosi tylko 10 proc. Frekwencja w wyborach wynosi zwykle około 40 proc. Obecnie duże nadzieje wiąże się z technologiami informacyjno – komunikacyjnymi, dzięki którym będzie można zwiększyć zaangażowanie obywateli. Od jesieni 2010 r. wielu szwajcarskich wyborców mieszkających za granicą (około 600 tys.) nabyło prawa do głosowania w formie elektronicznej w wyborach, inicjatywach i referendach.

Tabela 5 Trzy główne obszary tematyczne objęte procedurą inicjatywy obywatelskiej w Szwajcarii od 1951 r.

	1	2	3
1951 - 1960	pomoc społeczna	gospodarka	pokój
1961 - 1970	pomoc społeczna	gospodarka	pokój
1971 - 1980	pomoc społeczna	gospodarka	środowisko naturalne
1981 - 1990	środowisko naturalne	gospodarka	pomoc społeczna
1991 - 2000	środowisko naturalne	pomoc społeczna	pokój
2001 - 2003	pomoc społeczna	środowisko naturalne	integracja społeczna

Źródło: B. Kaufmann, R. Büchi, N. Braun, *Guidebook to Direct Democracy. In Switzerland and Beyond*, Initiative & Referendum Institute Europe, 2010, s. 123.

Szwajcaria stara się rozwiązywać konflikty w drodze poszukiwania konsensu i kompromisu. Demokracja bezpośrednia w tym pomaga a nie przeszkadza. Według „The Economist” system polityczny Szwajcarii można scharakteryzować jako „zinstytucjonalizowane poszukiwanie kompromisu”¹³. Najlepszym tego przykładem było zgłoszenie kilka lat temu inicjatywy obywatelskiej zatytułowanej „Równe prawa dla niepełnosprawnych”. Według inicjatorów projektu do konstytucji federalnej powinien być dodany artykuł gwarantujący

¹¹ A. Pułło, *Ustroje ...* op. cit., s. 214.

¹² *The European ...* op.cit., s. 27.

¹³ *Origin...*, op.cit.

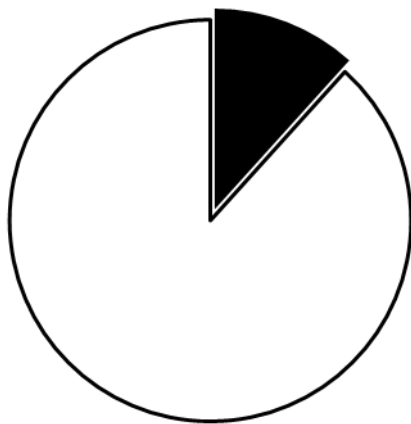
osobom niepełnosprawnym dostęp do mieszkań i innych obiektów oraz możliwość korzystania przez nich z instytucji i usług przeznaczonych dla ogółu społeczeństwa. Od sierpnia 1998 r. do czerwca 1999 r. zebrano ponad 120 tys. podpisów. Wniosek poparło blisko trzydzieści pięć organizacji wspierających osoby niepełnosprawne. Cztery lata po przedłożeniu inicjatywy odbyło się ogólnonarodowe referendum. Wniosek był rozpatrywany przez rząd szwajcarski (Radę Federalną) i przez obie izby parlamentu (Zgromadzenie Parlamentarne). Inicjatywa została odrzucona zarówno przez instytucje państwowe jak i przez obywateli szwajcarskich, głównie z powodów ekonomicznych. Referendum w tej sprawie odbyło się 18 maja 2003 r., frekwencja wyborcza wyniosła 50 proc. „Przeciw” inicjatywie było 62,3 proc. wyborców, „za” tylko 37,7 proc. Stwierdzono, że prawo do bezpośredniego dostępu do nieruchomości mogłoby spowodować istotne konsekwencje finansowe zarówno dla sektora publicznego jak i prywatnego. Większość wyborców w Szwajcarii głosowało na "nie" dla inicjatywy, ponieważ obawiało się ekonomicznych skutków tej propozycji. Ale to nie oznacza, że projekt ten nie miał żadnego sensu. Dzięki niemu odbyło się wiele dyskusji i debat, co bez wątpienia wpłynęło na świadomość wyborców¹⁴.

6. Inicjatywa kalifornijska

Pod wieloma względami Kalifornia w istotny sposób wyróżnia się na tle pozostałych stanów amerykańskich. Pierwszą najważniejszą cechą charakterystyczną jest to, że stan ten jest najludniejszy oraz najzamożniejszy. Mieszkańcy Kalifornii stanowią 12 proc. całkowitej populacji Stanów Zjednoczonych [patrz: rys 4.]. Kalifornia wytwarza 13 proc. produktu krajowego brutto. Kalifornia jest również trzecim co wielkości (po Alasce i Teksasie) stanem USA. Drugą istotną cechą Kalifornii jest to, że stan ten jest miejscem gdzie zlokalizowane są najważniejsze technologiczne korporacje na świecie. Siedzibę w Kalifornii mają Apple, Intel, Cisco, Oracle, Google, Facebook, przez co stan ten jest postrzegany jako globalny lider gospodarki opartej na wiedzy. Trzecią ważną cechą odróżniającą ten stan od innych jest to, że funkcje gubernatora w tym stanie często pełniły znane osobistości. Zanim prezydentem Stanów Zjednoczonych został Ronald Reagan był gubernatorem Kalifornii. Przez ostatnie osiem lat funkcję tą sprawował słynny aktor – Arnold Schwarzenegger. Obecnie stanowisko to piastuje J. Brown, który po raz kolejny został wybrany na gubernatora stanu Kalifornia¹⁵. Objęcie tak ważnej funkcji zbiegło się w czasie z globalnym kryzysem finansowym, który zapoczątkowany został bankructwem banku inwestycyjnego Lehman Brothers.

¹⁴ B. Kaufmann, R. Büchi, N. Braun, *Guidebook to Direct Democracy ...* op. cit. s. 17.

¹⁵ J. Brown był gubernatorem stanu Kalifornia również w 1970 r.

Rys. 4 Liczba mieszkańców Kalifornii (%)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The people will*, "The Economist", (2011), London.

Kryzys finansowy oraz załamanie na rynku nieruchomości najmocniej dotknęły stany południowo – zachodnie (Arizona, Kalifornia, Nevada) oraz Florydę¹⁶. Kalifornia szczególnie mocno odczuła skutki kryzysu gospodarczego. J. Brown odziedziczył po swym poprzedniku deficyt budżetowy w wysokości 26 mld dol. W lipcu 2003 roku dług stanowy Kalifornii opiewał na 50,8 mld dol. W kolejnych latach sytuacja tylko się pogarszała. Wydatki z tytułu obsługi długu jeszcze w roku fiskalnym zakończonym 30 czerwca 2004 r. wynosiły 1,8 mld dol., natomiast 30 czerwca 2011 r. wzrosły do 5,5 mld dol. Kalifornia nie może liczyć na pomoc państwa – taką jaką otrzymały np. koncerny motoryzacyjne. Jeśli stan ten otrzymałby pomoc federalną natychmiast w kolejce ustawiłyby się kolejne, a opinia publiczna jest zdecydowanie przeciwna ratowaniu kogokolwiek publicznymi środkami. W ciągu jednego pokolenia rating kredytowy Kalifornii obniżył się z najlepszego – potrójnego A – do najgorszego spośród wszystkich amerykańskich stanów. Obecnie w dobie kryzysu finansowego jej walory posiadają rating niewiele powyżej tzw. obligacji śmieciowych (ang. *junk bonds*)¹⁷. Wielu inwestorów jest przekonanych, że stan ten czeka podobny scenariusz którą spotkał Grecję, czyli konieczność przeprowadzenia restrukturyzacji zadłużenia. Na początku 2011 r. Kalifornia posiadała jeden z najwyższych wskaźników bezrobocia – 12,2 proc. Gorszy wynik od Kalifornii miała tylko Nevada, gdy średnia dla całej gospodarki wyniosła 8,8 proc. W Kalifornii po raz pierwszy od lat siedemdziesiątych dochody mieszkańców zmniejszyły się. W pierwszej połowie roku 2011 dochody stanu z tytułu podatku dochodowego spadły o 34 procent. W opinii „The Economist” głównym winowajcą obecnej sytuacji społeczno – gospodarczej Kalifornii jest funkcjonująca tam demokracja

¹⁶ *The people will*, "The Economist", Apr 20th 2011, London.

¹⁷ *The perils...*, op.cit.

bezpośrednia, szczególnie proces inicjatywy obywatelskiej, w której to wyborcy nabywają prawo do tworzenia własnych rozwiązań prawnych. W ocenie brytyjskiego tygodnika to właśnie instytucja inicjatywy obywatelskiej spowodowała taki chaos w życiu publicznym Kalifornii. Wiele inicjatyw obywatelskich ograniczało dochody stanowe i jednocześnie zwiększało wydatki, co w znaczącym stopniu utrudniało zrównoważenie budżetu. Inicjatywy obywatelskie stały się narzędziem przetargowym różnych grup nacisków, lobbystów i skrajnych środowisk. Przez większą część 20. wieku inicjatywy obywatelskie w Stanach Zjednoczonych były używane oszczędnie, dlatego też nie rodziły większych zauważalnych konsekwencji¹⁸. Ale w opinii „The Economist” w 1978 r. – szczególnie w stanie Kalifornia – doszło do mutacji systemu inicjatywy obywatelskiej¹⁹. Analitycy sceny politycznej w Stanach Zjednoczonych często, zastanawiają się kiedy współczesny ruch konserwatywny się rozpoczął. Niektórzy twierdzą, że rozpoczął się wraz z kampanią Barry Goldwata w 1964 roku. Inni sądzą, że zaczął się od wyboru Ronalda Reagana na prezydenta w 1980 roku²⁰. Według „The Economist” konserwatywna fala (nakierowana na ideę „małego rządu”) rozpoczęła się od złożenia bezprecedensowej inicjatywy obywatelskiej przez prawnika H. Jarvisa, tzw. Propozycji 13. Od 1978 roku, gdy zgodnie z projektem Propozycji 13, obniżono o 30 proc. podatek od nieruchomości²¹, rozpoczął się swoisty renesans tej instytucji demokratycznej w Kalifornii [patrz: rys. 5]. Spośród ponad 2000 inicjatyw, które odbyły się w historii Stanów Zjednoczonych, zdecydowana większość z nich miała miejsce w zaledwie kilku stanach, na czele ze stanami: Oregon, Kalifornia i Kolorado. W pozostałych stanach demokracja bezpośrednia odgrywała mniejszą lub znikomą rolę. Powodem dla którego przyjęto Propozycję 13 w 1978 r. była głównie wysoka inflacja, która powodowała, że wiele amerykańskich rodzin musiało sprzedać swoje domy, ponieważ nie stać ich było na zapłacenie podatków²². Koszty dla rodzin wynikające z posiadania nieruchomości kształtowane były przez dwa czynniki: wartość nieruchomości oraz stawkę podatkową. Między rokiem 1972 a 1977 ceny domów w południowej Kalifornii wzrosły dwukrotnie, a tym samym podwojeniu uległy rachunki do zapłacenia przez właścicieli nieruchomości.

¹⁸ *Stateside and abroad*, „The Economist” Apr 20th 2011, London.

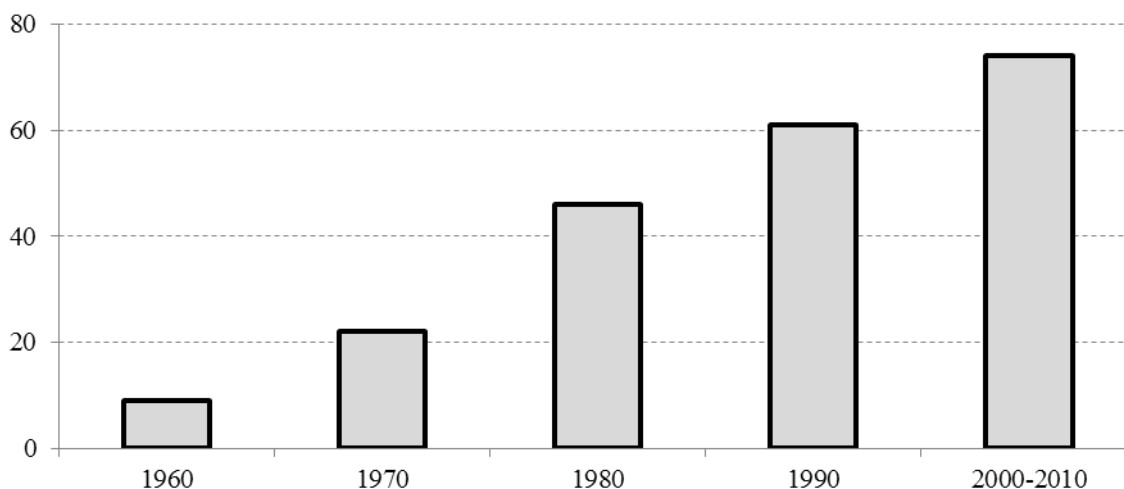
¹⁹ *The people...* op.cit.

²⁰ S. Moore, *Proposition 13 Then, Now and Forever*, „Cato Institute”, Washington, 2008.

²¹ Oficjalna nazwa tej inicjatywy obywatelskiej brzmiała: „*People’s Initiative to Limit Property Taxation*”

²² *Ibidem*.

Władze stanowe próbowały zaradzić tej sytuacji, ale proponowane rozwiązania były połowiczne i nie satysfakcjonowały podatników²³.

Rys. 5 Liczba inicjatyw obywatelskich poddanych pod głosowanie w Kalifornii

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The people's will*, (2011), "The Economist", London.

Pomimo wielu ostrzeżeń ze strony różnych środowisk (związków zawodowych, nauczycieli, dziennikarzy) odnośnie katastrofalnych konsekwencji przyjętej inicjatywy, ponad 60 proc. obywateli Kalifornii zaryzykowało i poparło ten projekt. W tabeli 6 przedstawiono dokładną statystykę wyborczą. Propozycja 13 od samego początku była przedmiotem nieustannego ataku. Dowodzi się, iż wdrożenie w życie postanowień tejże inicjatywy skutkowało utratą 600 tys. miejsc pracy oraz obniżeniem się dochodów gospodarstw domowych²⁴. Odzwierciedleniem tego jest spadek odsetka mieszkańców Kalifornii zadowolonych z życia [patrz: rys. 6]. Mieszkańcy Kalifornii przyjęli Propozycje 13 głównie ze względu na wysokie stawki podatku od nieruchomości, jednak te lokalne podatki były głównym źródłem dochodów dla szkół stanowych oraz wielu miast. W efekcie jednostki te straciły niezależność finansową²⁵. Zdarzały się przypadki, że nauczyciele byli zmuszeni rezygnować z wykonywania zawodu, ponieważ szkoły nie miały środków na ich wynagrodzenie. Na terenie stanu zamknięto również wiele bibliotek. Jakość usług komunalnych uległa pogorszeniu²⁶.

Tabela 6 Inicjatywa obywatelska: Propozycja 13

Tak lub nie	Liczba głosów	Odsetek
✓ Tak	4.280,689	64,8%
✓ Nie	2.326,167	35,2%

²³ *War by initiative*, "The Economist", Apr 20th 2011, London.

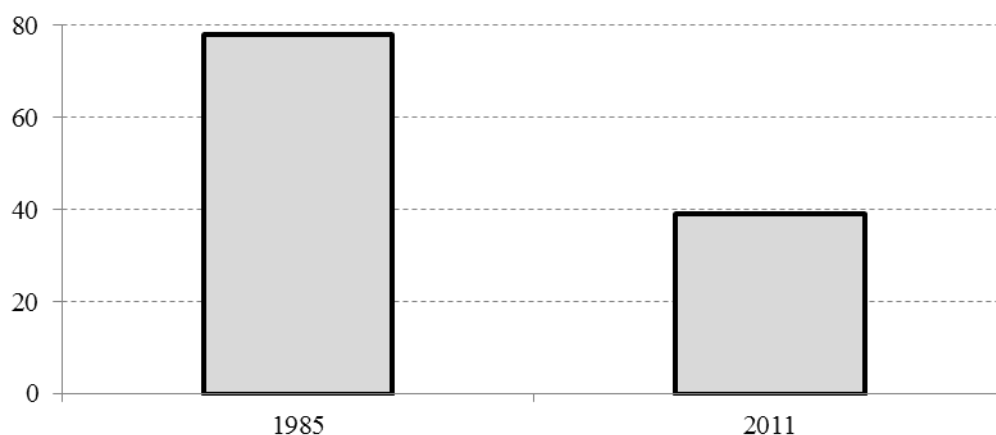
²⁴ S. Moore, op.cit.

²⁵ *War by initiative...* op.cit.

²⁶ *Ibidem*.

Nieprawidłowe bądź puste głosy	236,145	5%
Całkowita liczba głosów	6.843,001	100.00%
Frekwencja wyborcza	68,9%	

California Proposition 13 (1978), Źródło URL:< en.wikipedia.org/wiki/California_Proposition_13_(1978)>, czerwiec 2011.

Rys. 6 Satysfakcja z życia mieszkańców Kalifornii (w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The people's will*, (2011), "The Economist", London.

Od samego początku demokracja bezpośrednia w wersji kalifornijskiej była całkowicie w opozycji do wersji szwajcarskiej. W opinii „The Economist” kalifornijski system został zaprojektowany do konfrontacji między ustawodawcą a obywatelami, a nie do dialogu społecznego. Według „The Economist” to jest właśnie grzech pierworodny demokracji bezpośredniej w Kalifornii oraz dobry przykład nieudanego eksperymentu inicjatywy obywatelskiej²⁷. Ale Propozycja 13 spowodowała nie tylko głębokie zmiany w obszarze finansów stanowych Kalifornii. Zmieniła się również kultura polityczna²⁸. Wiele inicjatyw, stopniowo i ukradkiem, przywłaszczyło sobie władzę od ustawodawcy poprzez tzw. "budżetowanie urny wyborczej". Jak podaje „The Economist” ponad 100 z ostatnich inicjatyw obywatelskich przyjętych w ciągu ostatnich dwóch dekad obiecywało coś za nic²⁹. W konsekwencji tego uruchomiono wiele nowych usług publicznych takich jak np. lepsza opieka w zakresie zdrowia psychicznego, parki publiczne, nie redukując jednocześnie innych wydatków. Proces inicjatywy obywatelskiej w Kalifornii ujawnił również wiele innych patologii. Jedną z nich był sam fakt zbierania głosów potrzebnych do uruchomienia danego projektu. Często stosowano tzw. metodę schowka (ang. *clipboard method*). Polegała ona na szukaniu poparcia w miejscach z których nie można łatwo uciec np. na przystanku

²⁷ *Origin...op.cit.*

²⁸ *War...op.cit.*

²⁹ *The withering branch* (2011), "The Economist", Apr 20th 2011, London.

autobusowym, w kolejce do kina itp. Jak podaje „The Economist” rekordziście udało się w ciągu jednego dnia zebrać 700 podpisów w County Museum of Art w kolejce na wystawę Tutanchamona w Los Angeles³⁰. System zbierania podpisów pod daną inicjatywę oparty jest wyłącznie na warunkach rynkowych. W początkowym okresie szukania poparcia, ceny rozpoczynają się od 10 do 20 centów za podpis. Z upływem czasu ceny rosną nawet do kilku dolarów. Jeśli dana inicjatywa ma wsparcie wpływowych grup nacisku osoby się tym trudniące mogą zarobić nawet 50 dol. za godzinę pracy. Często jednak jakość tych podpisów pozostawia wiele do życzenia. Jak donosi „The Economist” wiele z nich jest nieczytelnych i nieprawdziwych. Zdarzały się przypadki podpisów typu Myszka Miki. Kilka amerykańskich stanów (np. Kolorado, Nebraska, Idaho) chciało przeciwdziałać tym wypaczeniom, starając się zakazać rozpowszechnianiu odpłatnego zbierania głosów, ale amerykański Sąd Najwyższy uchylił te wysiłki w 1988 r. argumentując, że naruszają one wolność słowa³¹. Przed przyjęciem Propozycji 13 koszt kampanii w mediach związanych z inicjatywą obywatelską wynosił około 9 mln dol., dziesięć lat po jej przyjęciu koszty te wzrosły do poziomu 127 mln dol., dlatego też często można spotkać się ze stwierdzeniem, że „każdy miliarder może zmienić konstytucje stanu, jedynie trzeba wydać określoną kwotę środków finansowych i okłamać obywateli”³². Inicjatywa obywatelska w Kalifornii podważyła również jedną z najważniejszych zasad każdej demokracji tj. odpowiedzialność³³. Najbardziej ucierpiał na tym kalifornijski system edukacji. Sytuacja w jakiej znalazło się wiele szkół kalifornijskich pokazuje, jak można zniszczyć odpowiedzialność demokracji bezpośredniej³⁴. Najnowsze wyniki badań wskazują, że osiągnięcia kalifornijskich uczniów w zakresie nauk matematycznych, czytania i pisanie kształtują się poniżej średniej dla całego kraju. Kalifornia pod względem wydatków na jednego ucznia zajmuje 47 miejsce na 50 stanów amerykańskich (7.886 dol. w stosunku do średniej 11.397 dol.). Dane te przedstawiono na rys. 7. Kalifornia zajmuje również ostatnie miejsce jeśli chodzi o liczbę uczniów przypadających na jednego nauczyciela, większość klas liczy od 28 do 31 uczniów. Doświadczenia innych państw w tym zakresie jak i liczne badania naukowe wskazują, że nauka w tak licznych grupach nie sprzyja podnoszeniu jakości edukacji. Kalifornia zajmuje również 42 miejsce pod względem odsetka uczniów, którzy kończą studia wyższe (63 proc., przy średniej 69 proc. dla całego kraju). Obywatele Kalifornii za pomocą inicjatyw obywatelskich dokonali realokacji zasobów od

³⁰ *War...op.cit*

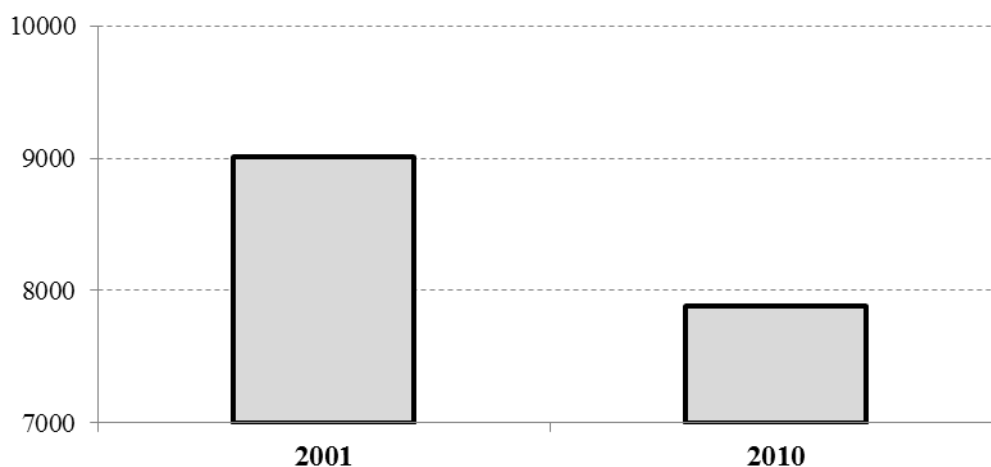
³¹ *Ibidem.*

³² *Ibidem.*

³³ *The withering...op.cit.*

³⁴ *A lesson in mediocrity* (2011), „The Economist”, Apr 20th 2011, London.

systemu edukacyjnego na rzecz systemu penitencjarnego³⁵. Na początku lat 80. według danych The Economist Kalifornijskie Stowarzyszenie Penitencjarne (ang. *Correctional Peace Officers Association*, CCPOA), liczyło 2600 członków. W zakładach karnych przebywało wówczas ok. 36.000 skazanych. Obecnie liczba członków stowarzyszenia liczy 31000 osób, natomiast liczba więźniów wzrosła do poziomu 170000. Dlatego też z lotu ptaka Kalifornia przypomina dziś archipelag więzień³⁶. Dla stanu, który postrzegany jest jako pionier gospodarki opartej na wiedzy, wyniki te są co najmniej zadziwiające. Pytanie jakie naturalnie się nasuwa to, kto jest za to odpowiedzialny. Odpowiedź jest zaskakująco prosta: wszyscy obywatele, czyli nikt.

Rys. 7 Wydatki na edukację na jednego ucznia (w USD)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *The people will*, "The Economist", (2011), London.

Kluczowym wyznacznikiem jakości stanowiącego prawa jest merytoryczna wiedza obywateli w zakresie proponowanych rozwiązań. Z badań przeprowadzonych wśród wyborców, wynika iż większość z nich nie do końca orientowała się w przedmiocie sprawy w stosunku do której podejmowała decyzje. Tylko 22 proc. wyborców wskazało poprawnie, że największą kategorią wydatków publicznych są szkoły, najwięcej (41 proc.) wskazało na systemy penitencjarne, gdy tymczasem udział – pomimo wzrostu w ostatnich latach – jest jedną z najmniejszych kategorii w budżecie Kalifornii. Ich wiedza na temat strony dochodowej stanu nie była wcale lepsza. Tylko jeden na trzech wyborców wskazał, że podatki od dochodów osobistych są głównym źródłem dochodów stanowych. Tylko 9 proc. obywateli poprawnie zidentyfikowało zarówno źródła wpływów do budżetu stanu, jak i najważniejsze kategorie wydatków stanowych³⁷. Dlatego też należy stwierdzić, że wielu obywateli Kalifornii nie

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *California reelin'*, "The Economist", Mar 17th 2011, London.

³⁷ *What do you know?*, "The Economist", Apr 20th 2011, London.

rozumie skąd pieniądze pochodzą i na co są przeznaczone. Rozwiązanie problemu dezinformacji wydaje się być stosunkowo proste. Wystarczy opublikować oficjalne poradniki w którym to objaśnione zostałyby merytoryczne zagadnienia będące treścią danej inicjatywy. Jednak tylko jedna trzecia wyborców Kalifornii stwierdziła w badaniach, że głównym źródłem informacji przy podejmowaniu decyzji były oficjalne poradniki (inna kwestia to ile tak naprawdę wyborców przeczytało cały poradnik). Reszta obywateli wskazywała na ogłoszenia na ulicy, reklamę telewizyjną, Internet, itp. Nawet gdyby wielu wyborców wykazało się sumiennością i chciało się zapoznać się z treścią broszury informacyjnej barierą może być sam język w jaki sformułowana jest jej treść. Często spotyka się specjalistyczny żargon prawniczy, w którym występują podwójne bądź potrójne negacje. Z upływem lat również długość tekstu ulegała wydłużeniu. W 1980 r. zazwyczaj długość tekstu mieściła się w granicach od 1 tys. do 3 tys. słów, współcześnie często przekracza 10 tys. słów. Najlepszym tego paradoksem był przykład z 1980 r., kiedy to w inicjatywie obywatelskiej właściciele nieruchomości, chcieli znieść regulację czynszów. Na skutek niedoinformowania 23 proc. wyborców, którzy chcieli utrzymać kontrolę na czynszami, zagłosowało na „tak”, a 54 proc. obywateli było przeciwne regulacjom rynku najmu, ale nie zagłosowali w ogóle³⁸.

Idea demokracji bezpośredniej jest sprzeczna z filozofią polityczną jednego z głównych architektów ustroju Stanów Zjednoczonych J. Madisona, który bardzo sceptycznie podchodził do ideologii obu państw starożytnych tj. Aten i Rzymu. W jego ocenie rządy te charakteryzowały się tym, iż były nietolerancyjne, niesprawiedliwe i niestabilne³⁹. Oceny polityczne, dążenia i działania takich państw determinują, jak twierdził, rozpowszechnione namiętności lub interesy, podzielane przez większość obywateli⁴⁰. W efekcie demokracjami tymi targały wciąż zamieszki i spory⁴¹. Maddison bronił obieralnych rządów przedstawicielskich opartych na mądrości, odpowiedzialności i dobrej informacji. Jego obawy budziły możliwości nadużywania demokracji przez słabo poinformowane, niedokonujące racjonalnych wyborów społeczeństwa. J. Madison głosił potrzebę utworzenia w Stanach Zjednoczonych potężnego państwa, które skutecznie chroniłoby przed tyranią i trzymało w ryzach „przemoc stronnictw”, miało to być jednak państwo zorganizowane na „zasadach przedstawicielskich”⁴². Doświadczenia stanu Kalifornia w ostatnich trzech dekadach wskazują na zawodność jednego z głównych narzędzi demokracji bezpośredniej. Inicjatywa

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ D. Held, *Modele demokracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010, s. 92.

⁴⁰ *Origin...* op.cit.

⁴¹ D. Held, *Modele demokracji ...* op. cit., s. 93.

⁴² *Ibidem*, s. 94.

obywatelska w wersji kalifornijskiej ujawniła wiele dysfunkcji. W procesie tym praktycznie nie było miejsca dla dyskusji merytorycznych czy też analiz. Trudno oczekiwać, aby w przyszłości obywatele Kalifornii własnowolnie odeszli od wykorzystania tego instrumentu, który daje im realną władzę. Należy liczyć, że zjawisko to będzie znacznie mniej skrajne.

7. Wnioski

Od 1 maja 2012 r. obywatele europejscy wyposażeni zostaną w nowe możliwości wyrażania swojej opinii na temat polityki europejskiej. W obliczu narastającego zagrożenia wynikającego z globalizacji oraz kryzysu finansowego wiele inicjatyw może być przedmiotem dużych kontrowersji. Wiele z nich może odnosić się do kwestii imigracji, budowy meczetów, niższych podatków itd. To co negatywnego wydarzyło się w Kalifornii może trawić na podatny grunt w wielu wysoko rozwiniętych gospodarkach europejskich, zmagających się z wysokimi kosztami światowego kryzysu gospodarczego. Warto wyciągnąć na przyszłość wnioski z doświadczeń Kalifornii, aby nie dopuścić do podobnych praktyk w państwach Unii Europejskiej. Stanowczo należy odrzucić antagonistyczny wariant kalifornijski. Demokracja bezpośrednia powinna być wdrażana jako „hamulec bezpieczeństwa” aby móc kontrolować władzę przedstawicielską. Według zaleceń „The Economist” inicjatywy obywatelskie powinny być w swej formie krótkie i proste, aby wyborcy mogli zrozumieć jej treść⁴³. Przede wszystkim powinny jasno określać koszty wdrożenia oraz źródła finansowania. Nie uda się zbudować prosperującej demokracji bezpośredniej, w której połowa obywateli transferuje swe dochody na rzecz pozostałej części społeczeństwa – głównych beneficjentów inicjatywy. Wszystkie przyjęte inicjatywy obywatelskie w opinii brytyjskiego tygodnika powinny być po pewnym okresie (np. dziesięciu lat) rozpatrzone na nowo, aby ustalić czy rzeczywiście udało się osiągnąć zamierzony cel. Bowiem bardzo często negatywne skutki ujawniają się po kilku latach⁴⁴. Przede wszystkim należy dążyć do szwajcarskiego ideału dialogu społecznego pomiędzy wyborcami a przedstawicielami władzy. Doświadczenia Szwajcarii w zakresie stosowania inicjatywy obywatelskiej oferują wiele konkretnych wniosków dla poszczególnych państw i regionów, chcących reformować swą demokrację. Nie ma jednak uniwersalnego modelu dla wszystkich, boiem każda wspólnota polityczna posiada swój własny kontekst kulturowy jak i swe własne doświadczenia historyczne. Demokracja bezpośrednia podobnie jak kapitalizm

⁴³ *Burn the wagons*, “The Economist”, Apr 20th 2011, London.

⁴⁴ *Ibidem*.

może przybierać różne formy⁴⁵. Opinia publiczna w państwach Unii Europejskiej powinna o tym pamiętać.

⁴⁵ *The people...op.cit.*

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne:

Traktat o funkcjonowaniu Unii Europejskiej z dn. 9 maja 2008, Dz. Urz. UE C/115.

Rozporządzenie Rady UE i Parlamentu Europejskiego w sprawie inicjatywy obywatelskiej nr 211/2011 z dn. 16.02. 2011, Dz. Urz. UE, L 65/1.

Komisja Europejska, *Zielona Księga w sprawie Europejskiej Inicjatywy Obywatelskiej*, Bruksela 2011.

Monografie, artykuły, druki zwarte:

Biernat T., Siwik A. (red. nauk.), *Demokracja. Teoria. Idee. Instytucje*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001.

Economist Intelligence Unit, *Democracy Index 2010*, London 2011.

Eurobarometer, *European Union Citizenship*, Brussels 2010.

Grabowska M., Szawiel T., *Budowanie demokracji*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.

Green European Foundation, *The European Citizens' Initiative Handbook. Your Guide to the World's First Transnational Direct Democratic Tool*, Initiative and Referendum Institute Europe, , Brussels 2010.

Held D., *Modele demokracji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2010.

Kaufmann B., Büchi R., Braun N., *Guidebook to Direct Democracy. In Switzerland and Beyond*, Initiative & Referendum Institute Europe, Marburg 2010.

Moore S., *Proposition 13 Then, Now and Forever*, "Cato Institute", Washington, 2008.

Musiał – Krąg M., *Referenda w państwach europejskich*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2008.

Pułło A., *Ustroje państw współczesnych*, Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2006.

Statistisches Bundesamt, *Statistisches Jahrbuch 2010*, Wiesbaden 2010.

Źródła internetowe:

The Economist", www.economist.com, kwiecień 2011.

Wikipedia, en.wikipedia.org/wiki/California_Pro, czerwiec 2011.